

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה מג: "לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל"
(1): מבנה התפילה וסדרה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה מג: "לעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל" (1): מבנה התפילה וסדרה

* *

רקע

הגמ' לעיל [לב.] הביאה את דרשת רבי שמלאי, שלעולם יסדר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל. על בסיס דרשה זו תיקנו חכמים את סדר התפילה, והדבר בא לידי ביטוי בשלושה דינים. בראשון מביניהם נעסוק כעת ובאחרים בשתי הסוגיות הבאות:

א. מבנה התפילה - מבנה התפילה הוא שלוש ברכות שבת, שלוש עשרה ברכות בקשה, ושלוש ברכות הודאה.

ב. אמירת פסוקי דזמרא - חכמים תיקנו אמירת פסוקי שבח לפני שאדם עומד בתפילה.

ג. בקשות אישיות - חכמים קבעו היכן מותר לבקש בקשות אישיות והיכן אסור.

מקורות

- א. גמ' לד. "אמר רב הונא טעה בשלוש ראשונות... ולא קמדכר שמה דמרים"
- ב. רש"י ד"ה ונפטר
- רמב"ם הל' תפילה פ"א הל' א-ד
- ג. מגילה יז: "דתניא שמעון הפקולי הסדיר... שמונה עשרה ברכות על הסדר"
[מגילה יז: -ית. "ת"ר מנין שאומרים... שכחום וחזר וסדרום"]
- רש"י מגילה ד"ה על הסדר, ברכות ד"ה אין להם סדר
- תוס' מגילה ד"ה הסדיר, ברכות ד"ה אמצעיות
- רי"ף כד. "אמר רב הונא טעה... כחדא ברכה דמיין ולית הלכתא כוותיה"
בעל המאור כד.
- ד. תוס' ד"ה אל
- רא"ש סי' כא
- רשב"א ד"ה הא דאמר רב הונא, "... למימרינהו עד כאן"
- רמב"ם הל' תפילה פ"ו ה"ג
- ה. שו"ע סי' קיב, ומשנה ברורה

רשב"א ריש ד"ה הא דאמר רב הונא

הא דאמר רב הונא לעולם אל ישאל אדם צרכיו בג' אחרונות, כתב רבינו האי גאון ז"ל דהני מילי צרכי יחיד אבל צרכי רבים שואלין, דהא כל שלש אחרונות שאלת צרכי רבים נינהו, ואפילו תרצה לפניך עבודתינו שהיו אומרים במקדש צורך הוא ושים שלום נמי תביעת וצרכי צבור הוא, אלא מיהו אף על גב דהכין, שלש ברכות ראשונות לשבח הן אמורות ואין בהם מקום תביעת צורך לא לצבור ולא ליחיד, ולא מהוגן לרבנן אפילו מאן דאמר זכרנו לחיים באבות ומאן דאמר זכור רחמיך

בהודאה ואפילו מאן דאמר בחנוכה ופורים כמו שעשית נסים לראשונים כן תעשה נסים לאחרונים, והני מילי לאו רגילי במתיבתא למימרינהו, עד כאן.

הסבר הסוגיה

אמר רבי חנינא: ראשונות - דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו, אמצעיות - דומה לעבד שמבקש פרס מרבו, אחרונות - דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו.

[גמ' לד.]

הגמ' לעיל [לב]. הביאה את דרשתו של רבי שמלאי: "לעולם יסדר אדם שבחו של הקב"ה ואחר כך יתפלל". על בסיס דרשה זו תיקנו חכמים את סדר ברכות התפילה, שלוש ברכות ראשונות ברכות שבח, ברכות אמצעיות - ברכות בקשה, ושלוש ברכות אחרונות - הודאה. ניתן להבין שדרשתו של רבי שמלאי היא אסמכתא בעלמא, וסדר ברכות התפילה מדרבנן, אך הרמב"ם [פ"א ה"ב] בהלכות הראשונות העוסקות בחיוב תפילה מדאורייתא, פוסק: "אלא חיוב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום, ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כחו" - מוכח מדבריו, שלמרות שנוסח התפילה מדרבנן, מבנה התפילה - אמירת שבח, בקשת צרכים והודאה על כל הטובה - מהתורה. אמנם המגן אברהם [סי' קו סק"ב] פוסק, שאשה המבקשת בקשה כלשהי יוצאת ידי חובת מצות תפילה מהתורה. מוכח שלדעתו מבנה התפילה מדרבנן, ודרשתו של רבי שמלאי אסמכתא בעלמא.

רבי חנינא מסביר את מבנה התפילה שתיקנו חכמים: "ראשונות דומה לעבד שמסדר שבח לפני רבו, אמצעיות דומה לעבד שמבקש פרס מרבו, אחרונות דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו". מפורש בדברי רבי חנינא ששלוש הברכות הראשונות הן ברכות שבח, והברכות האמצעיות הן ברכות בקשה. מהות הברכות האחרונות אינה מפורשת בדבריו. הרמב"ם [פ"א ה"ד] כתב שברכות אלו הן ברכות הודאה, אך רש"י [ד"ה ונפטר] אינו מגדיר זאת כך, ולדעתו ברכות אלו הן ברכות פרידה, או ליתר דיוק, נטילת רשות לפרידה¹.

"אמר רב הונא: טעה בשלש ראשונות - חוזר לראש, באמצעיות - חוזר לאתה חונן, באחרונות - חוזר לעבודה. ורב אסי אמר אמצעיות אין להן סדר". ברכות השבח מורכבות משלושה נושאים שונים: ברכת אבות משבחת את ה' כא-להי ישראל מהבחירה באבות האומה ועד הגאולה השלמה, ברכת גבורות משבחת את ה' על פעולותיו בעולם, וברכת קדושת השם משבחת את ה' כא-ל קדוש שאינו מובן ואינו ניתן להשגה. ברכות אלו

¹ שיטתו של רש"י ברורה יותר, שהרי רק ברכה אחת משלוש הברכות האחרונות היא ברכת הודאה, ושתי הברכות האחרות הן ברכות בקשה. לדעת הרמב"ם צריך לומר, ששלוש הברכות האחרונות הן ברכה אחת, שעיקרה הודאה, ושתי הברכות האחרות הן תוספות שבהן מבקשים בקשות המתאימות לסיום התפילה [קבלת התפילה בברכת עבודה, ובקשת שלום בברכה האחרונה].

מתארות שלושה שבחים שונים, ולכל שבח תיקנו חכמים ברכה בפני עצמה, אך לא ניתן להפריד ביניהם, ורק חיבור שלושתם ביחד נותן תמונה שלמה על השבח שאנו משבחים בו לקב"ה, ולכן קבעו חכמים ששלוש ברכות אלו הן יחידה אחת שאינה ניתנת להפרדה.

ברכות ההודאה מורכבות משלושה נושאים שונים: ברכת עבודה עוסקת בבקשה שתפילתנו תעלה לרצון לפני הקב"ה כקרבן, ברכת הודאה עוסקת בהודאה שאנו מודים לקב"ה על כל הטוב שגמלנו, וברכת "שים שלום" עוסקת בבקשה שהקב"ה יברך אותנו בשלומנו. חכמים קבעו ששלוש ברכות אלו הן ברכה אחת מפני ששלושתן יחד דומות "לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו", ברכות אלו הן ברכות של פרידה, ולא ניתן לנתק בין שלושת רכיבי הפרידה.

נחלקו הראשונים בהסבר דברי רב אסי, ש"אמצעיות אין להן סדר". רש"י [ד"ה אין להן סדר] ובעל המאור [כד]. מפרשים כפשט המילים, שסדר הברכות אינו מעכב בברכות האמצעיות. השוכח ברכה או טועה בברכה, משלים את הברכה במקום שבו הוא נמצא. הרי"ף [כד] ורוב הראשונים לומדים מהגמ' במגילה [יז]: האומרת: "מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר", שסדר הברכות מעכב בכל שמונה עשרה הברכות.² לדעתם, כוונת דברי רב אסי ש"אמצעיות אין להן סדר", היא שהן אינן יחידה אחת כברכות השבח וכברכות ההודאה, ולכן הטועה בהן אינו חוזר לברכת "אתה חונן", אלא חוזר לברכה שטעה בה, וממשיך ממנה כסדר.

דין נוסף הקשור למבנה התפילה, הוא ההלכה המובאת בגמ' [לד]: "לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות". יש ראשונים [תוס' לד. ד"ה אל, ועוד] האומרים, שהוראת הגמ' מתייחסת רק לשאלת צרכי יחיד, אבל מותר לשאול צרכי רבים, ומסביר הרא"ש [סי' כא] שהיתר זה הוא מפני שבקשת צרכי רבים היא שבח לקב"ה, "דשבח וכבוד הוא לרב שהרבים צריכין לו". הרשב"א [ד"ה הא דאמר רבה הונא] מביא שיטות גאונים המתנגדות לשאלת צרכים הן בברכות השבח והן בברכות ההודאה. לדעתם, אין לומר גם את "זכרנו לחיים" ואת שאר הבקשות שאנו מוסיפים בעשרת ימי תשובה. הרשב"א [שם] מביא את דברי רב האי גאון, המחלק בין ברכות השבח לבין ברכות ההודאה. בברכות ההודאה מותר לשאול צרכי רבים, ובברכות השבח אסור. דעה זו מבוססת על נוסח הברכות עצמן. בברכות ההודאה שואלים אנו שאלת צרכים - ברכת העבודה היא שאלת צרכים, וברכת שים שלום היא שאלת צרכים. בברכות השבח אנו אומרים שבחים בלבד, ואין בהן שאלת צרכים כלל.

ההסבר להבדל בין שאלת צרכים בברכות השבח לבין שאלת צרכים בברכות ההודאה, הוא שאיסור שאלת צרכים בברכות הראשונות שונה מאיסור שאלת צרכים בברכות האחרונות. האיסור בברכות האחרונות הוא דין במבנה התפילה. חכמים קבעו מבנה

² רש"י במגילה מפרש: "על הסדר" - כמשפט המקראות - נראה שכוונתו, שיש סדר לברכות, אבל הסדר אינו מעכב. בעל המאור [כד] מפרש, שהתפילה נתקנה על הסדר: שבח, בקשה והודאה. אבל בברכות האמצעיות אין סדר.

לתפילה, ואין לחרוג ממנו. חשיבות בקשת צרכי רבים מתגברת על מבנה התפילה, ומתירה בקשת צרכים אפילו בברכות ההודאה. האיסור בברכות הראשונות הוא מפני שאמירת השבח קודמת לבקשת צרכים ומתירה אותה. רק לאחר שאדם משבח למי שאמר והיה העולם, מותר לו לבקש ממנו את צרכיו³, ולכן אפילו צרכי רבים אסורים בברכות השבח⁴.

לתוס' שאנן [ע"ז ת. ד"ה אם] שיטה הפוכה, ולדעתו ניתן לבקש צרכי רבים בשלוש ראשונות ולא בשלוש אחרונות. נראה להסבירו על פי דברי הרא"ש. כיוון שבקשת צרכי רבים היא שבח להקב"ה מותר לבקש בברכות השבח, אך לבקש צרכי רבים בברכות ההודאה אין שום היתר.

סיכום

מבנה התפילה הוא שלוש ברכות של שבח בתחילה, שלוש ברכות של הודאה בסיום, ובאמצע שלוש עשרה ברכות של בקשה. הרמב"ם סובר שנוסח התפילה מדרבנן, אך מבנה התפילה מהתורה.

חכמים קבעו שלוש הלכות לגבי מבנה התפילה:

א. שלוש הברכות הראשונות הן יחידה אחת, ושלוש הברכות האחרונות הן יחידה אחת, והטועה בהן חוזר לתחילתן. רב הונא סובר שגם ברכות הבקשה הן יחידה אחת, אך הראשונים פוסקים כרב אסי שכל אחת מברכות הבקשה עומדת בפני עצמה.

ב. יש סדר לברכות התפילה. הרי"ף ורוב הראשונים סוברים שסדר הברכות מעכב בכל הברכות, ורש"י ובעל המאור סוברים שהסדר מעכב רק בשלוש הברכות הראשונות ובשלוש האחרונות.

ג. אסור לאדם לשאול צרכיו בשלוש הברכות הראשונות ובשלוש הברכות האחרונות. יש ראשונים המתירים לבקש צרכי רבים בברכות אלו, יש המתירים לבקש בברכות האחרונות ואוסרים לבקש בראשונות, יש המתירים בראשונות ואוסרים באחרונות, ויש האוסרים לבקש צרכי רבים בין בראשונות ובין באחרונות.

הלכה

השו"ע [סי' קיב סע' א] פוסק שאין לאדם לשאול צרכיו בשלוש הברכות הראשונות ובשלוש הברכות האחרונות, אך מותר לשאול בהן על צרכי ציבור⁵.

³ עיין מסכת סופרים [פרק יש הל' ח] המתארת את הקושי באמירת בקשות בברכות הראשונות: "כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכפורים משונה משאר ימים טובים כך תפלתן. ואין מזכירין בשלשה ראשונות ובשלשה אחרונות אלא ב' ימים טובים של ר"ה וביום הכפורים בלבד, ואף באלו בקושי התירו".

⁴ הסבר זה מסביר גם את הרא"ש האומר שמותר לבקש צרכי רבים מפני שהם שבח להקב"ה, ומתיר לבקש צרכי רבים בברכות ההודאה, למרות שאין בבקשות אלו הודאה להקב"ה.

⁵ בדין אמירת פיוטים עסקנו לעיל בסוגיה יד עמ' 71.